

УДК [94(477):338.22]«1860/1914»
DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220177

І. О. Шандра

ORCID: 0000-0002-9092-413X

Харківська державна академія культури

I. Shandra

Kharkiv State Academy of Culture

**ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ
АГРАРНОГО КАПІТАЛУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*Representation of the Interests of Agrarian Capital
in the Russian Empire
(the Second Half of the 19th — the Early 20th Cent.)*

Стрімкий розвиток економіки пореформеної Російської імперії викликав появу нового суспільного явища — представництва економічних інтересів у формі різномірних об'єднань підприємців. Активністю відзначалися численні торгово-промислові організації, річний бюджет яких сягав мільйона рублів. Значно скромніший вигляд мали представники аграрного капіталу. Тим не менше, численні сільськогосподарські товариства, «з'їздівські» та «палатівські» спілки в сукупності становили окрему структуру представництва інтересів сільських господарів.

Ключові слова: представницька організація підприємців, Сільськогосподарська Рада, сільськогосподарське товариство, З'їзд представників біржової торгівлі й сільського господарства, Всеросійська сільськогосподарська палата.

The rapid development of the economy of the post-reform Russian Empire caused the emergence of a new social phenomenon — the representation of economic interests in the form of various kinds of business associations. There developed numerous commercial and industrial organizations whose annual budget could reach up to a million rubles. The position of agricultural capital was much more modest. Nevertheless, a number of agricultural societies, for instance, All-Russian congresses of representatives of exchange trade and agriculture and the All-Russian Chamber of Agriculture constituted a separate structure of representation of the interests of farmers.

Ukrainian lands have the potential of becoming a world-class agricultural producer. Therefore the representation of the interests of agricultural business, the effective interaction of government and farmers is the key to the economic prosperity of our state. Taking into account the historical experience of agricul-

tural enterprizes and other agricultural representative structures, the development of a modern organized and legally defined agricultural lobby, the participation of representatives of agricultural producers in government meetings and interstate delegations is necessary. At the same time, a historical analysis of the representation of agrarian interests in the Russian Empire of the post-reform period provides a deeper understanding of the balance of social and political forces in the second half of the XIX — early XX centuries.

The available base of sources makes it possible to explore the process of forming the system of representation of the interests of agricultural capital, highlight the levels of representation and show differences in the representation of commercial, industrial and agricultural interests. In the research the system of methods of scientific knowledge (systemic, structural and functional, comparative historical, typological) was used.

The analysis of the scientific literature, periodicals and documentation shows that in the second half of the XIX — early XX centuries there was a whole system of representation of the interests of agrarian capital from the territorial to the general imperial level. Despite the numerous deficiencies of the existing structure, representatives of rural owners had well-established mechanisms for interaction with the state apparatus, participated in the preparation of draft laws, and significantly influenced the definition of the economic development strategy of the Russian Empire.

Keywords: representative organization of entrepreneurs, Agricultural Council, agricultural society, Congress of representatives of exchange trade and agriculture, All-Russian Chamber of Agriculture.

Гідне представництво інтересів аграрного капіталу є невід’ємною складовою добробуту й процвітання будь-якої країни. З року в рік наша держава нарощує потужності як світовий експортер аграрної продукції. За даними Інституту аграрної економіки за 2019 р. цей показник суттєво зріс до рекордних для нашої країни 18,8 млрд \$. Україна входить до п’ятірки найбільших експортерів сільгосппродукції до Європейського Союзу¹. В часи тотальної технологізації й інформатизації світу аграрне виробництво залишається серед пріоритетних галузей для будь-якої країни, на перший план виходять якість і екологічність продуктів харчування.

Аграрії попередніх історичних епох підкреслювали, що саме сільськогосподарське виробництво є основою добробуту країни, та застерігали, що недостатнє розуміння цієї тези призводить до необґрунтованої державної підтримки торгівлі й промисловості. Останнє, у свою чергу, «викликає надмірне зростання міського населення, збільшення фабричного пролетаріату,

¹ Україна — у ТОП-5 постачальників агропродукції до ЄС, 19.01.2019. URL : <https://cutt.ly/EjYJnbW>

відволікання розумової праці від землі, зосередження величезних капіталів у руках небагатьох, залежність праці від капіталу та надмірне політичне володарювання останнього» (Бернард, И. 1910, с. 5). Це застереження 1910 р. вповні проявилось в історії ХХ — початку ХХІ ст. Усі позитивні складові сільськогосподарської культури можливо зберегти й примножити за умови розбудови розвинутої системи представництва аграрних інтересів.

Представництво інтересів різних соціальних груп спостерігається ще з часів Стародавнього Риму та є об'єктивним у розвитку людського суспільства. Витоки економічних громадських об'єднань сягають середньовічних цехів і гільдій, отримавши продовження в законодавчих палатах капіталістичної доби та сучасних економічних лобі. Представництво інтересів аграріїв є складовою цього загального явища, його наукова розробка актуальна й у сучасних умовах, сприятиме ефективній взаємодії влади та сільгоспвиробників; урахування інтересів останніх матиме наслідком підвищення соціального захисту населення як результат загального економічного зростання країни.

Пореформений період на тлі стрімкого розвитку продуктивних сил був періодом значного поживлення самоорганізації різних соціальних груп. У другій половині ХІХ ст. виникає низка «представницьких об'єднань підприємців» (спеціальних організацій з головним призначенням — захищати економічні інтереси в органах державної влади). Представники аграрного капіталу теж брали участь у цьому представницькому русі та в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. сформувалася розгалужена й структурована система представництва їхніх інтересів: сільськогосподарські товариства різного територіального охоплення (територіальне представництво), всеросійська з'їздівська структура (аграрно-торгове представництво з домінуванням останнього) та всеросійська палата аграріїв (загальнодержавне представництво). Ця система не була позбавлена недоліків, функціонувала повільно й суперечливо. Проте цінною є сама ідея поступового об'єднання сільських господарів від найнижчих територіальних громад до загальнодержавного представництва.

До історії аграрних об'єднань науковці звертались у різні історичні періоди, висвітлюючи чи то панорамний контекст цих громадських організацій (Лурье, Е. С. 1913; Степанский, А. Д. 1982), чи то виникнення й діяльність конкретних сільськогосподарських товариств (Колесник, В. 2007). Серед сучасних істориків проблеми аграрного капіталу українських земель в історичній ретроспективі плідно досліджують О. П. Реєнт та О. В. Сердюк, які у співавторстві написали кілька фундаментальних монографій (Реєнт, О. П. & Сердюк, О. В. 2011; Реєнт, О. П. & Сердюк, О. В. 2018). У науковій літературі сільськогосподарські об'єднання розглядаються переважно в їхній практичній площині (науково-дослідна робота, сприяння безпосередній діяльно-

сті господарів і поширення сільськогосподарських знань), проблема ж представництва інтересів аграрного капіталу не набула спеціального висвітлення.

Серед складових представництва інтересів чільне місце належало популяризації діяльності сільськогосподарських спілок і поширенню в суспільстві певних ідей та положень. Для цього майже всі об'єднання аграріїв мали свої друковані органи, публікували щорічні звіти, спеціальні брошури й наукові дослідження. Саме періодичні сільськогосподарські видання є основним і невичерпним джерелом з історії аграрних об'єднань. Свої газети й журнали видавали як невеличкі повітові товариства, так і загальноімперські аграрні представницькі структури: «Вестник Хорольского общества сельского хозяйства»; «Земледелие» — Київське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості; «Хуторянин» — Полтавське товариство сільського господарства; «Подольский хозяин» — Подільське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості; «Южно-русская сельскохозяйственная газета» — Харківське товариство сільського господарства; «Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты» та ін.

Торгово-промислові представницькі організації підприємців у своїх журналах («Торгово-промышленный Юг» — З'їзди представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, м. Одеса; «Промышленность и торговля» — Всеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі, м. Санкт-Петербург), підкреслюючи єдність економіки країни в цілому, відстоювали передусім власні інтереси, характеризуючи погляди аграріїв як «рудимент попередніх епох». Неупередженістю й об'єктивністю відзначався столичний журнал «Экономист России» (виходив трьома мовами), до редакційної колегії якої входили найкращі науковці того часу.

Певна інформація про аграрні об'єднання міститься в обласних та центральних архівах у фондах представницьких організацій підприємців (Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2161 — Рада З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії; Держархів Ростовської області Російської Федерації, ф. 170 — Ростовський біржовий комітет), сільськогосподарських товариств (Держархів Одеської області, ф. 22 — Товариство сільського господарства Південної Росії), адміністративних органів (Держархів Одеської області, ф. 16 — Одеська міська управа) та ін.

Розглядаючи організації представництва інтересів аграрного капіталу як один з елементів соціальної структури суспільства, який впливає на органи державної влади задля досягнення балансу інтересів у країні (методологічні теорії «плюралістичної демократії», «корпоративізму» та «груп інтересів»), використовуючи різні види джерел, стає можливим досягти мети дослідження — висвітлити роль аграрного капіталу в соціально-політичних процесах Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Досягнення цієї мети сприятиме розв'язання таких дослідницьких завдань: виявити

витоки аграрного представництва в Російській імперії; визначити ефективність представницького напрямку в роботі сільськогосподарських товариств; проаналізувати ступінь представництва аграрних інтересів у Всеросійських з'їздах представників біржової торгівлі й сільського господарства; охарактеризувати Всеросійську сільськогосподарську палату як об'єднаний центр представництва аграрних інтересів. Усі ці елементи загальної структури представництва інтересів аграріїв, їх взаємодія та взаємовплив, а також відмінності аграрного представництва від торгово-промислового є важливою науковою проблематикою для розуміння балансу сил у Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX ст.

Витоки аграрного представництва. Сільське господарство в Російській імперії вважалося природною справою більшості населення, а тому, здавалося, не потребувало ніяких спеціальних заходів державної влади та самодіяльності населення в цій царині. Навпаки, суспільну активність в аграрному секторі, враховуючи його всеохопність, можновладці розглядали як небезпечне явище. Будь-яке представництво аграрних інтересів одразу б перетворилося на представництво значних мас населення — організовану силу з претензією впливу на політику в країні, що за монархічно-бюрократичного ладу було неприпустимим.

Розрізненість і неорганізованість аграріїв обумовлювала ще й віддаленість суб'єктів аграрного господарювання один від одного. Віддалені аграрії були як від наукових центрів, так і від ринків збуту й органів державної влади — від усіх тих структурних елементів суспільства, котрі в конкурентній боротьбі вирішували економічні питання й визначали вектори економічної політики країни. Врахувати в роботі всі складові суспільно-державних механізмів і спрямувати в необхідний для аграріїв бік було можливо тільки за умови їхнього об'єднання.

В пореформений період сільськогосподарське представництво певною мірою здійснювали організації загальноекономічного типу, наприклад, близько 37% біржових комітетів спеціалізувалося на торгівлі продукцією сільського господарства, бо Російська імперія залишалася країною переважно сільськогосподарського експорту. В статуті Київської біржі було прямо зазначено, що її членами можуть бути «заводчики й землевласники» (Лурье, Е. С. 1913, с. 52). Проте це було представництво інтересів більшою мірою торгового, а не аграрного капіталу.

Зі свого боку урядові структури теж відчували необхідність отримувати з аграрного середовища інформацію, що висвітлювала б наявний стан і допомагала в здійсненні аграрної політики. Час від часу створювалися державні структури чи дорадчі комісії сільськогосподарського спрямування. У 1872–1873 рр. діяла Валуєвська комісія за участі землевласників; 1902 р. було зібрано Особливу нараду з потреб сільської промисловості. До скла-

ду деяких вищих державних установ було включено представників аграрного капіталу з дорадчо-представницькими повноваженнями. Так, 1894 р. при міністерстві землеробства й державних маєтностей було засновано Сільськогосподарську Раду (Бернард, І. 1910, с. 1). Надбанням Ради стала розробка низки важливих законодавчих актів: порядку дозволу на відкриття сільськогосподарських товариств і типового статуту для них, правил про найм на аграрні роботи¹, закону про водні ресурси, правил на позички для «сільськогосподарських покращень»².

Усі дії уряду щодо залучення аграріїв до державного управління не мали суттєвих результатів. Причини цього полягали у відсутності самодіяльності сільгоспвиробників, хаотичності в роботі наведених структур, обмеженості їхньої компетенції, нерозвиненості самої ідеї представництва серед сільських господарів тощо. Подолання всіх цих перепон представники аграрного капіталу бачили в утворенні постійних організацій.

Представницький напрям у діяльності сільськогосподарських товариств.

Протягом другої половини ХІХ ст. виникла ціла мережа сільськогосподарських товариств, що було викликано потребами в підвищенні ефективності традиційного господарства, його технічному переозброєнні й технологічному вдосконаленні, а також бажанням аграріїв організованіше відстоювати свої права та інтереси. Як зазначав президент Московського товариства сільського господарства князь О. Г. Щербатов, «найбільш зручним органом для об'єднання діяльності сільських господарів і для представництва сільськогосподарських інтересів є сільськогосподарські товариства, які можуть бути як представниками умов сільського господарства певної місцевості, так і певного виробництва, незалежно від територіального поділу» (Вороной, Ф. 1894, с. 505). В статутах сільськогосподарських товариств теж є вказівка на представницький напрям діяльності — «координування діяльності великих сільськогосподарських товариств краю [Поділля] та створення представництва в центральних установах»³.

До 1861 р. в імперії існувало всього 21 сільськогосподарське товариство⁴. В пореформену добу їх швидко побільшало: на 1885 р. міністерство державних маєтностей нарахувало 92 (з 35 філіями)⁵, на 1898 р. — уже 269 (Тотомианц, В. 1911, с. 2). На зламі століть засновництво сільськогосподарських товариств тільки прискорилося. У 1898–1903 рр. в Російській імперії виникло ще 465 нових товариств (разом з філіями). На 1 вересня 1912 р.

¹ Хроника // Хуторянин. № 9. 1898. С. 161.

² Хроника // Хуторянин. № 50. 1897. С. 728–729.

³ Протокол засідання Совета Подольского общества сельского хозяйства // Подольский хозяин. № 1. С. 29.

⁴ 1884 год в сельскохозяйственном отношении. Вып. III. Ч. II. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп, 1886. С. 15.

⁵ 1884 год в сельскохозяйственном отношении. Вып. III. Ч. II. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп, 1886. С. 51.

в 50 губерніях Європейської Росії діяло 3 743 сільськогосподарські товариства, з них 727 на території українських губерній (найбільше в Полтавській губ. — 287) (Южанин, 1913, с. 38).

На початку ХХ ст. спостерігаємо вже розгалужену мережу сільськогосподарських товариств (загальноімперські, обласні, губернські, повітові, волосні та сільські). Універсальні губернські сільськогосподарські товариства на українських землях набули майже повсюдного поширення: Полтавське (1865 р.), Київське (1874 р.), Катеринославське (1875 р.), Харківське (1879 р.), Чернігівське (1884 р.), Подільське (1896 р.). Виникали й спеціалізовані губернські та місцеві товариства: Київське товариство садівництва, Південноросійське товариство бджільництва, Волинське товариство хмелярства, Катеринославське товариство бджільництва тощо (Брунст, В. 1910, с. 511).

Головним методом представлення інтересів сільських господарів було подання звернень до державних установ різного рівня. Аграрії змальовували це так: «Зібрати разом усі висловлені міркування, розробити їх і увійти, куди слід, з відповідними клопотаннями»¹. Клопотання сільськогосподарських товариств стосувалися всіх питань аграрного розвитку як регіону, так і країни загалом. Зміст цих звернень наочно засвідчував діяльність товариства й особливості регіону, ним представленого. Так, Катеринославський відділ Імператорського російського товариства садівництва клопотався про облаштування ботанічного саду, «визнаючи в цьому культурну необхідність для такого великого й швидко зростаючого міста, як Катеринослав»²; Харківське товариство сільського господарства зверталося з проханням про спрощення сільськогосподарського кредитування та сприяння перевезенню залізницями швидкопсувних товарів³; Полтавське сільськогосподарське товариство обґрунтовувало необхідність у зниженні мита на іноземні сільськогосподарські знаряддя «до меж, які відповідають потребам найпершої в Росії галузі промисловості — сільського господарства» (Борковський, В. М. 1891, с. 19); Київське товариство зверталося до уряду з законопроектом «про обов'язкове знищення на плодових рослинах шкідливих комах» і навіть про «віднесення зайців до шкідливих тварин і надання власникам садів і селянам права їх відстрілювати в будь-яку пору року»⁴.

Окрім постійних об'єднань, аграрії зустрічалися на численних зібраннях (з'їздах, конгресах, нарадах) із загальних питань чи спеціалізованих (з рільництва, тваринництва, садівництва, виноградарства тощо), які часто

¹ III-е общее собрание Всероссийской сельскохозяйственной палаты // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. Вып. 4–5. С. 11.

² Отчет о деятельности Екатеринославского отдела Императорского российского общества садоводства за 1915 год. Екатеринослав : Труд, 1916. С. 15.

³ Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. № 7. 1914 С. 15.

⁴ 6-й Всероссийский съезд сельских хозяев в Москве в декабре 1895 года // Земледелие. № 8. 1896. С. 130

ставали щорічними. Такі масштабні збори сільських господарів проходили в Одесі, Києві, Катеринославі, Москві й інших містах¹. Їхні резолюції відзначалися широтою бачення аграрних проблем, інколи навіть з морально-етичним підтекстом. Так, 1917 р. в Сімферополі відбувся 3'їзд виноробів і виноградарів Таврійської і Катеринославської губ., який, серед іншого, клопотався про скасування постанови щодо заборони продажу виноградного вина. На думку з'їзду, ця заборона лише призводить до банкрутства виноробів, адже «нормальне споживання виноградного вина не може бути визнано таким, що суперечить інтересам здоров'я, моральності й добробуту споживачів»². У якому обсязі споживання вина слід було вважати «нормальним» — у зверненні не вказувалося.

В тісній взаємодії з сільськогосподарськими товариствами урядовці були зацікавлені не менше, ніж самі аграрії. Знавці сільськогосподарської справи брали участь у розробці законопроектів щодо винокуріння, реформування садових закладів міністерства державних маєтностей, організації кращої культури землеробства та придбання якісних добрив, поширення спеціальних високоврожайних культур і продуктивного скотарства, розширення мережі сільськогосподарських шкіл, розробки правил вивезення насіння цукрового буряка за кордон та інших інновацій³ (Колесник, В. 2007, с. 79).

У цілому, сільськогосподарські товариства виступали «радниками уряду в частині сільськогосподарських питань..., мали можливість цілком самостійно й багатьма шляхами впливати на вдосконалення техніки сільського господарства»⁴. Вони отримували покровительство й матеріальну підтримку від уряду, їх заснування переважно не наражалося на адміністративні перепони. Міністерство землеробства та державних маєтностей підкреслювало, що галузеві сільськогосподарські з'їзди «є одним з найкращих способів для ознайомлення з цими [сільськогосподарськими] питаннями» (Чарнолуський, В. И. 1912, с. 45).

Разом з тим, діяльність сільськогосподарських товариств підлягала контролю чиновників, адже, на думку останніх, вони були «благодатним ґрунтом для поширення всіляких шкідливих думок». Так, клопотання Київського товариства сільського господарства щодо розширення території своєї діяльності на Волинську й Подільську губ. відхилили у зв'язку з високим відсотком там поляків (Завальнюк, О. 2002, с. 80).

Самі аграрії досить критично оцінювали внесок сільськогосподарських товариств у захист спільних інтересів і тільки чверть із зареєстрованих

¹ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 16, оп. 52, спр. 30, арк. 1; ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 268, арк. 23.

² Съезд виноделов и виноградарей // Южно-русская сельскохозяйственная газета. № 26. С. 18.

³ 1884 год в сельскохозяйственном отношении. Вып. III. Ч. II. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп, 1886. С. 16.

⁴ 1884 год в сельскохозяйственном отношении. Вып. III. Ч. II. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп, 1886. С. 15.

них вони вважали реальними. Серед причин — байдужість самих господарів до нагальних завдань товариств, невміння діяти разом заради спільних інтересів, нестача фахово підготовлених працівників (зокрема, секретарів з агрономічною освітою) та обмеженість коштів. Київське сільськогосподарське товариство відзначало, що «наші сільськогосподарські товариства en masse бувають і сонливими, і бездіяльними; насправді, у величезній більшості випадків усе управління справами наших сільськогосподарських товариств знаходиться в руках однієї особи або групи осіб, які під прикриттям громадського прапора переслідують часто особисті, а не громадські цілі» (Рева, И. М. 1889, с. 166). Наприклад, у 1909–1910 рр. у центральних відомствах розглядали кілька важливих для аграріїв питань, проте ця важливість аж ніяк не позначилася на кількості їхніх представників у цих заходах: тарифна нарада щодо залізничних ставок на хлібні вантажі — представники від трьох сільськогосподарських товариств; нарада при головному управлінні землеробства щодо експорту кормових культур — чотири товариства; нарада при головному інтендантстві щодо закупівлі в сільських господарів продовольства для війська — чотири товариства; нарада при міністерстві торгівлі й промисловості з приводу подолання засміченості хліба — жодного представника (Бернард, И. 1910, с. 2).

Незважаючи на таку інертність, урядовці сприймали сільськогосподарські товариства як посередників «між землеробським населенням і міністерством та співробітниками його в різноманітних справах»¹. У середині 1890-х рр. навіть виник проект реформування сільськогосподарських товариств у напрямку їх уніфікації, розширення представницьких функцій і створення центрального Всеросійського товариства сільського господарства (Вороной, Ф. 1894, с. 505), проте його не підтримав міністр землеробства й державних маєностей О. С. Єрмолов і заперечували земства. У свою чергу, сільськогосподарські товариства проігнорували урядовий проект губернських сільськогосподарських комітетів, котрі аграрії сприймали як черговий адміністративний регулятор, не здатний до активної діяльності (Вороной, Ф. 1894, с. 488).

Сільськогосподарські товариства постійно прагнули об'єднати свої зусилля: від конкретних видів діяльності (племінні книги, контрольна справа, дослідні станції, лабораторії) до створення загальнодержавних представницьких структур². Так, 1909 р. на з'їзді сільськогосподарських товариств Полтавської губ. порушили питання про спільну спілку для кредитних, споживчих і сільськогосподарських об'єднань, проте це побажання так і не реалізували.

¹ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ (1837–1887). Ч. IV. Санкт-Петербург: Паровая скоропечатня Яблонский и Перотт, 1888. С. 42.

² Деятельность сельскохозяйственных обществ. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Земледелие. Вып. 10. С. 206; Протокол заседания общего собрания отделения скотоводства при Подольском обществе сельского хозяйства от 30 марта 1915 г. // Подольский хозяин. № 5. С. 32.

лізували (Евдокимов, А. А. 1910, с. 979). 1915 р. Подільське товариство виступило з ініціативою координувати діяльність великих сільськогосподарських об'єднань Правобережжя для спільного представництва в центральних установах (Колесник, В. 2007, с. 78). Зростання кількості сільськогосподарських товариств об'єктивно викликало потребу їх об'єднати в регіональному чи загальнодержавному масштабі, але таке прагнення аграріїв не набуло логічного завершення.

Безперечно, за певних умов сільськогосподарські товариства могли б належно представляти інтереси сільського господарства. Для цього варто було б наблизити товариства до місцевого сільськогосподарського життя, збільшити їхній бюджет і кількість науково підготовлених членів. Сучасники бачили в сільськогосподарських товариствах значний потенціал, пророкуючи їм роль «важливого елементу в створенні загального представництва» (Бернард, И. 1910, с. 2). Друкований орган Київського товариства сільськогосподарства «Земледелие» 1894 р. опублікував низку статей на підтвердження беззаперечної, на думку редколегії, тези, що «сільськогосподарські товариства є необхідним органом представництва сільськогосподарських інтересів», хоч і потребують «більш визначеного місця серед урядових і земських установ» (Вороной, Ф. 1894, с. 553).

З'їзди представників біржової торгівлі й сільського господарства

У той час, як представництво аграрних інтересів формувалося доволі повільно й було малорезультативним, представництво торгово-промислових інтересів розвивалося досить успішно. У пореформений час склалася розгалужена мережа їхніх приватних представницьких об'єднань: галузеві (спілки гірничопромисловців, цукрозаводчиків, млинарів, нафтопромисловців тощо), регіональні (товариства заводчиків і фабрикантів) та загальноімперські (З'їзди представників біржової торгівлі й сільського господарства та З'їзди представників промисловості й торгівлі) (Шандра, І. О. 2018, с. 130). Публіцисти початку ХХ ст. відзначали, що «відстоювати свої класові інтереси вітчизняні капіталісти вміють з такою енергією, якій не можна не віддати належне. Більш того: вони проявляють при цьому такий ступінь об'єднаності, *європейської організованості*, якого в нас не звикли чекати від промисловців» (Ерманский, А. 1911, с. 324).

Вперше ідея про загальноімперські з'їзди представників біржової торгівлі й сільського господарства виникла 1903 р. на Особливій нараді про потреби сільськогосподарської промисловості (1902–1905 рр.) під головуванням С. Ю. Вітте і була підтримана на нараді представників біржових комітетів, комітетів торгівлі й мануфактур і купецьких управ при міністерстві фінансів (листопад 1903 р.)¹ (Рогатко, С. А. 2011, с. 152).

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 59, арк. 3.

Події 1905 р. прискорили створення загальноімперських представницьких структур. Торговий і аграрний капітал теж створили власну центральну всеросійську структуру — З'їзди представників біржової торгівлі й сільського господарства (1905 р.). Їхня діяльність розпочалася з найвище затверджених у Державній раді «Правил...» від 30 травня 1905 р. Голова Ради З'їздів цього об'єднання В. І. Тімірязев у виступі так охарактеризував головний принцип роботи представницької структури: «Метою з'їзду зовсім не є нарікати на ті чи ті труднощі й перешкоди, критикувати ті чи ті вже вжиті урядом заходи економічного характеру. Навпаки, вважаємо своїм обов'язком відверто й повною мірою сприяти уряду в його складній і важкій праці» (Михальский, Е. В. 1916, с. 22–23). Перший всеросійський з'їзд представників біржової торгівлі й сільського господарства відбувся в листопаді 1906 р.

Участь у Всеросійських з'їздах брали знакові фігури імперської політики. Делегатам VII з'їзду представників біржової торгівлі й сільського господарства (1913 р.) запам'яталася емоційна промова голови Ради Міністрів В. М. Коковцова: «Як громадські організації, ваші з'їзди, ухвалюючи наймудріші рішення, залишаться безплідними у своїх прагненнях, якщо вони не знайдуть допомоги з боку уряду, — так і уряд, у свою чергу, проникнутий найкращими намірами, не знайде шляхів до істинного вирішення народних завдань, якщо не буде черпати своїх міркувань і своїх заходів у вказівках повсякденного життя, принесених вашим досвідом і вашими зусиллями»¹.

До з'їздівської структури входили представники біржових комітетів, банків, страхових і пароплавних товариств, галузевих промислових з'їздів, а от представників сільськогосподарських інтересів практично не було. 1914 р. на черговому VIII з'їзді були присутні делегати лише від кількох аграрно спрямованих товариств: Імператорського товариства садівництва, Імператорського товариства плідівництва, Всеросійського товариства бджільництва й садівництва та Всеросійської сільськогосподарської палати². Основні зусилля організації були спрямовані переважно на торгівлю, тобто сферу інтересів біржових комітетів. Отож, незважаючи на назву, аграрний капітал був представлений у цій організації доволі слабко. На сторінках журналу «Економист России» йдеться: «Але, маючи таку назву, він [з'їзд] по суті слугує інтересам об'єднання тільки біржової торгівлі, сільське ж господарство, належним чином не організоване, проявило в цій Раді [з'їздів] тільки випадкову участь, яка не має ніякого значення» (Бернард, И. 1910, с. 2).

Як бачимо, інтереси аграрного капіталу не отримали відповідного представництва своїх інтересів у З'їздах представників біржової торгівлі (за винятком окремих аспектів, пов'язаних з експортом сільгосппродукції). Після конкретної вказівки Державної Ради щодо необхідності прискорити

¹ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 59, арк. 3.

² Держархів Ростовської області РФ, ф. 170, оп. 1, спр. 397, арк. 3–4.

створення торгово-промислових палат (уніфікованих територіальних представницьких структур підприємців) аграрії замислилися над такою формою представництва, яка й буде втілена у Всеросійській сільськогосподарській палаті.

Всеросійська сільськогосподарська палата

Представництво аграріїв розрізненими об'єднаннями й сільськогосподарськими товариствами призводило до конкуренції між ними в прагненні спрямувати сили держави на свою користь. Їхня згуртованість у одній громадській організації мала сформувати авторитетну думку й створити гідне суспільне представництво аграрного капіталу. Член Державної Думи С. М. Богданов наголошував, що «необхідно якнайшвидше створити об'єднану сільськогосподарську організацію для захисту спеціальних інтересів сільського господарства»¹.

Таким громадським органом стала Всеросійська сільськогосподарська палата. Ідею про створення центральної спілки сільськогосподарських організацій уперше висловили 1910 р. під час святкування 50-річчя Імператорського сільськогосподарського музею його директор В. Д. Батюшков і членом Державної Ради С. С. Бехтєєв (Гедимин, В. 1912, с. 9). Розроблялося два варіанта центрального сільськогосподарського товариства: 1) у формі спілки спілок — з виборних представників місцевих аграрних організацій; 2) у формі палати — за участі окремих осіб чи об'єднань, які за власним бажанням ставали б членами палати (Батюшков, В. Д. 1910, с. 824). Було передбачено, що представництво аграрних інтересів має бути побудовано «у взаємодії з урядом, що найкращим чином забезпечується участю у складі Палати членів Державної Думи й Державної Ради» (Батюшков, В. Д. 1910, с. 825).

Призначення Сільськогосподарської палати сучасники визначали так: «Служити узагальненим інтересам сільського господарства для їхнього представництва і для мирного й законного узгодження з іншими силами, що змагаються» (Бернард, И. 1910, с. 5). Її статут затвердило головне управління землеоблаштування й землеробства 15 листопада 1912 р.

На відкритті Всеросійської сільськогосподарської палати 14 грудня 1912 р. в залах Імператорського сільськогосподарського музею зібралося понад 50 осіб (Санкт-Петербург, Фонтанка, 10). Перше зібрання Палати відкрив статс-секретар О. С. Єрмолов як керівник організаційного комітету Палати, якого й обрали її першим головою (товариш голови — проф. С. М. Богданов). Завдання новоствореної організації високопосадовець визначив так: представництво та захист спільних інтересів сільського господарства в країні, з'ясування його потреб; розробка заходів підтримки його розвитку; сприяння земствам, громадським організаціям і сільським господарям у аграрній

¹ Сельскохозяйственная хроника // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. 1913. Вып. 8. С. 26.

діяльності¹. Для реалізації цих завдань Палата вдавалася до таких заходів: направляла уряду звернення й клопотання щодо потреб сільського господарства; організовувала з'їзди та наради; збирала статистичні дані; проводила дослідження з аграрних питань; видавала друковані матеріали; влаштовувала конкурси й виставки; сприяла поширенню кооперативних, промислових, торгових, кредитних, страхових та інших сільськогосподарських товариств; сприяла організації збуту сільськогосподарських товарів, закупівлі знарядь праці, машин, посівних матеріалів, добрив тощо; надавала довідкову інформацію всім зацікавленим особам і т. п.

Початок роботи Палати вітали товариш головноуправителя землеоблаштування й землеробства граф П. М. Ігнат'єв, члени Державної Думи С. М. Богданов (професор Київського університету), М. Л. Кіндяков (член Саратовського сільськогосподарського товариства), М. П. Демидов (віце-президент Московського товариства сільського господарства), член Державної Ради, генерал А. І. Косич (почесний член Київського, Мінського і Саратовського сільськогосподарських товариств) та ін. Активно схвалювали відкриття Сільськогосподарської палати й громадські об'єднання. Хорольське товариство сільського господарства висловлювало побажання, «щоб таке важливе для сільського господарства починання не зазнало бюрократичної опіки і не втратило таким чином своєї життєвої сили»².

Палата складалася з почесних членів (особи, які мали важливі заслуги в сільському господарстві), дійсних членів (громадські об'єднання аграрного спрямування з районом представництва, не меншим від повіту; землевласники й орендатори, що вели господарство не менше від трьох років), кандидати в дійсні члени (будь-який сільський господар) і членів-кореспондентів (запрошені особи, що могли сприяти аграрній справі). Членські внески залежно від категорії учасника коливалися від 100 до 10 руб. на рік (Гедимин, В. 1912, с. 8).

Хоча земства брали активну участь у створенні Палати, урядовці викреслили їх як її дійсних членів з роз'ясненням, що слід вносити зміни в чинне законодавство щодо надання їм права бути членами сільськогосподарських громадських організацій. На членстві земств наполягали всі учасники Палати. І річ була не тільки в об'єктивній обізнаності земств в аграрних питаннях. Земства могли стати чи не найбільшими фінансовими донорами Палати. Учасники обговорень дорікали один одному: «Не захоплюйтесь можливістю зібрати й розвинути всеросійську сільськогосподарську спілку за допомогою членських внесків, які становитимуть мізерні гроші, з якими неможливо працювати. Нам потрібні не тисячі рублів, а мільйони,

¹ Сельскохозяйственная хроника // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. 1913. Вып. 8. С. 25.

² Сельскохозяйственная хроника // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. Вып. 1. С. 18.

які можна отримати тільки тоді, коли і уряд, і земства, і господарі всіх маєтків Росії візьмуть у справах Палати енергійну й безпосередню участь»¹. Річний бюджет Палати на 1914 р. було заплановано в сумі лише 24 000 руб., включно з субсидією головного управління землеоблаштування та землеробства — 12 000 руб.² Активність громадськості мала свій результат — у квітні 1915 р. було видано постанову Ради Міністрів щодо права губернських і повітових земств бути дійсними членами Палати (Чучупал, А. 1915, с. 15).

Керівний апарат Палати складався з Ради Палати, правління і загально-го зібрання. В складі Палати за 1915 р. до українських губерній мали відношення такі високопосадовці: члени Ради — граф А. О. Бобринський (голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків, м. Київ), С. М. Богданов (почесний член Київського товариства сільського господарства), князь М. П. Урусов (Катеринославський губернський предводитель дворянства)³; члени Палати: товариства — Всеросійське товариство цукрозаводчиків (м. Київ), Донецьке сільськогосподарське товариство (ст. Кам'янське Катерининської залізниці), Єлисаветградське товариство сільського господарства, Полтавське товариство сільського господарства; власники маєтків Волинської, Катеринославської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губ.; мешканці таких міст, як Балта, Єлисаветград, Луцьк, Маріуполь, Полтава, Ромни, Старобільськ, Умань та ін.⁴

Палата розробляла широкий спектр проблем. Порядок денний першого річного зібрання (понад 100 учасників) включав такі питання: сільськогосподарський перепис у Російській імперії; взаємодія Палати з місцевими сільськогосподарськими організаціями; кредитування сільських господарів; урядова закупівля хліба; перегляд торгового договору з Німеччиною; страхування худоби тощо⁵. Рада Палати вкотре наголосила на своєму стратегічному завданні — «взяти на себе представництво інтересів усіх сільськогосподарських установ і спрямувати свої прагнення на те, щоб сільськогосподарські спілки посіли належне їм місце в сільськогосподарському житті імперії»⁶.

Окремо розглядалося питання «Про взаємодію палати з місцевими сільськогосподарськими організаціями». Доповідач П. М. Соковнін указав на саму ідею Палати, закладену в її статуті — «центральный громадський

¹ II-е общее собрание Всероссийской сельскохозяйственной палаты // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. Вып. 5–6. 1914. С. 141.

² Протокол ревизионной комиссии Всероссийской сельскохозяйственной палаты // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. № 4. С. 117.

³ Состав Совета Всероссийской сельскохозяйственной палаты с 13-го марта 1915 года // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. 1915. Вып. 3. С. 57.

⁴ Список членов Всероссийской сельскохозяйственной палаты к 13 марта 1915 г. // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. Вып. 3. С. 58–61.

⁵ Всероссийская сельскохозяйственная палата // Промышленность и торговля. Вып. 5. 1914. С. 296.

⁶ II-е общее собрание Всероссийской сельскохозяйственной палаты // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. Вып. 5–6. 1914. С. 138.

орган місцевих сільськогосподарських організацій»¹. Таке міркування ґрунтувалося на тому, що серед дійсних членів Палати домінували представники сільськогосподарських товариств, а до складу Ради Палати обирали представників від усіх районів імперії. Учасники засідання аргументували, що найважливіша роль Палати полягає не стільки в безпосередній самостійній діяльності, скільки в об'єднанні інтересів і прагнень місцевих аграрних спілок. У ході обговорення було змальовано райдужні перспективи спільних дій місцевих і центральних представницьких структур аграріїв щодо розробки доповідей, обговорення спірних питань, підготовки законопроектів, подолання адміністративних труднощів, формування інформаційно-довідкової бази, юридичної підтримки, експортно орієнтованих дій тощо. У дискусії лунали й такі думки — «статут Палати складено майже ідеально, і тим не менш на її заклик об'єднатися мало хто відгукнувся»².

Палата мала глобальні плани: заснувати центральний Сільськогосподарський банк, організувати спеціальну комісію з підготовки міждержавних торгових договорів, утворити центральне сільськогосподарське довідкове бюро тощо. В березні 1914 р. Палата взялася готувати Міжнародний конгрес із сільського господарства в Москві (був запланований на 1916–1917 рр.) та Всеросійської виставки з усіх галузей виробництва (була запланована на 1916 р.) (Батьшков, В. 1915, с. 50). Проте оголошення війни відсунуло ці наміри на невизначений термін.

Таким чином, Сільськогосподарська палата стала тією установою, що об'єднала всі види організацій сільськогосподарського спрямування, тим центром, який пов'язав різні ініціативи аграріїв. Сільськогосподарська палата заповнила прогалину аграрного представництва в загальноімперському масштабі, стала центральною спілкою сільськогосподарських організацій. Проте подальші історичні події не дали їй можливості розгорнути багатогранну діяльність; структура представництва аграрних інтересів не набула доведеного вигляду.

На відміну від торгово-промислового стану представництво інтересів аграріїв у другій половині XIX — початку XX ст. складалося значно повільніше, фінанси таких організацій були в рази скромнішими, а енергійність учасників і впливовість на державний апарат — значно нижчими. Стійке суспільне уявлення про традиційну аграрність країни позначилося на інертності сільських господарів до самоорганізації та представництва. Водночас близькість бюрократично-державного апарату до дворянсько-землевласницького стану давала змогу підтримувати сільськогосподарський вектор розвитку, який століттями панував у Російській імперії.

¹ II-е общее собрание Всероссийской сельскохозяйственной палаты // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. Вып. 5–6. 1914. С. 139.

² II-е общее собрание Всероссийской сельскохозяйственной палаты // Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. Вып. 5–6. 1914. С. 140.

Первинно ініціатива залучення аграріїв до державної політики належала урядовцям, які у такий спосіб прагнули до більшої обізнаності з реальним станом сільського господарства в країні. Витоки представництва аграрного капіталу знаходимо в біржових комітетах і наукових товариствах сприяння економічному розвитку (Вільне економічне товариство, Імператорське російське технічне товариство тощо), проте ні ті, ані інші не визначали таке завдання як пріоритетне з огляду на саму сутність цих об'єднань. Першими громадськими структурами представництва сільськогосподарських інтересів стали сільськогосподарські товариства, які своєю розвинутою мережею (губернські, повітові, сільські) охопили значну частину сільських господарів.

Прагнення аграріїв до об'єднання в загальнодержавному масштабі було реалізовано створенням Всеросійської сільськогосподарської палати. В такий спосіб було вибудовано цілісну систему представництва, реальне ж її ефективне функціонування залежало від багатьох факторів, де не останню роль відігравала самоорганізація та ініціативність аграріїв. Подальші розвідки в цьому напрямі збагатять аграрну історію українських земель, дадуть змогу простежити участь представників українських губерній у загальноімперській структурі представництва аграрних інтересів.

Батюшков, В. 1915. Краткий отчет о деятельности Всероссийской сельскохозяйственной палаты за 1914 г. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты*. Вып. 3. С. 46–55.

Батюшков, В. Д. 1910. Об учреждении Всероссийской сельскохозяйственной палаты. *Труды Областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России*. Т. III. Екатеринослав: Тип. газеты «Южная заря». С. 823–954.

Бернард, И. 1910. По поводу учреждения Всероссийской сельскохозяйственной палаты. *Экономист России*. Вып. 45. С. 4–5.

Бернард, И. 1910. По поводу учреждения Всероссийской сельскохозяйственной палаты. *Экономист России*. Вып. 46. С. 1–3.

Борковский, В. М., сост. 1891. *Отчет о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества*. Полтава: Типо-Литограф. губернского правления.

Брунст, В., ред. 1910. *Труды областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России, 7–20 сентября 1910 года*. Т. II. Екатеринослав: Тип. газеты «Южная заря».

Вороной, Ф. 1894. Об объединении действий сельскохозяйственных обществ и о приведении их в связь с учреждениями земскими и государственными, ведающими интересы сельского хозяйства. *Земледелие*. Вып. 31. С. 488–489.

Вороной, Ф. 1894. Об объединении действий сельскохозяйственных обществ и о приведении их в связь с учреждениями земскими и государственными, ведающими интересы сельского хозяйства. *Земледелие*. Вып. 32. С. 505–506.

Вороной, Ф. 1894. Об объединении действий сельскохозяйственных обществ и о приведении их в связь с учреждениями земскими и государственными, ведающими интересы сельского хозяйства. *Земледелие*. Вып. 35. С. 552–553.

Гедимин, В. 1912. Открытие Всероссийской сельскохозяйственной палаты. *Экономист России*. Вып. 51–52. С. 8–9.

Евдокимов, А. А. 1910. Объединение торгово-посреднической деятельности сельскохозяйственных обществ и кооперативных учреждений Юга России. *Труды Областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России*. Т. IV. Екатеринбург: Тип. торг. дома «Нейте и Мясоедов». С. 975–984.

Ерманский, А. 1911. Крупная буржуазия до 1905 года. В: *Общественное движение в России в начале XX-го века*. Кн. 2. Т. 1. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. товарищества «Общественная польза». С. 313–348.

Завальнюк, О. 2002. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників. *Історія української науки на межі тисячоліть*. Вып. 7. С. 75–82.

Колесник, В. 2007. *Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): історичний нарис*. Вінниця: Розвиток.

Лурье, Е. С. 1913. *Организация и организации торгово-промышленных интересов в России*. Санкт-Петербург: Изд. С-Петербур. политехн. ин-та Императора Петра Великого.

Михальский, Е. В., ред. 1916. *Торгово-промышленный мир России*. Ч. 2. Петроград: Сириус.

Рева, И. М. 1889. Господам членам Киевского сельскохозяйственного общества. *Земледелие*. № 12. С. 165–167.

Реснт, О. П. & Сердюк, О. В. 2011. *Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Реснт, О. П. & Сердюк, О. В. 2018. *Торговельний баланс України на початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Рогатко, С. А. 2011. Пищеобрабатывающее предпринимательство в России во второй половине XIX — начале XX в. *Вопросы истории*. Вып. 2. С. 151–155.

Степанский, А. Д. 1982. *Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков*. Москва: Тип. Главархива СССР.

Тотомианц, В. 1911. Возникновение и развитие сельскохозяйственных обществ в России. *Экономист России*. Вып. 32. С. 1–3.

Чарнолуцкий, В. И., сост. 1912. *Справочная книжка о собраниях, съездах, публичных лекциях и народных чтениях*. Санкт-Петербург: Тип. Б. М. Вольфа.

Чучупал, А. 1915. Очередные нужды сельского хозяйства и Всероссийская сельскохозяйственная палата. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты*. Вып. 10–11. С. 14–16.

Шандра, І. О. 2016. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія*. Харків: Майдан.

Южанин, 1913. Сельскохозяйственные общества на Юге России. *Торгово-промышленный Юг*. Вып. 7. С. 38–42.

Batiushkov, V. 1915. *Kratkiy otchet o deyatelnosti Vserossiyskoy selskokhoziaystvennoy palaty za 1914 g.* [A brief Report on the Activities of the All-Russian Chamber of Agriculture for 1914]. *Vestnik Vserossiyskoy selskokhoziaystvennoy palaty*. Вып. 3. S. 46–55. [in Russian]

Batiushkov, V. D. 1910. *Ob uchrezhdenii Vserossiyskoy selskokhoziaystvennoy palaty* [On the Establishment of the All-Russian Chamber of Agriculture]. *Trudy Oblastnogo syezda predstaviteley zemstv i selskikh khoziayev Yuga Rossii*. Т. III. Yekaterinoslav: Tip. gazety «Yuzhnyaya zaria». S. 823–954. [in Russian]

Bernard, I. 1910. Po povodu uchrezhdeniya Vserossiyskoy sel'skokhoziaystvennoy palaty [Regarding the Establishment of the All-Russian Chamber of Agriculture]. *Ekonomist Rossii*. Vyp. 45. S. 4–5 [in Russian].

Bernard, I. 1910. Po povodu uchrezhdeniya Vserossiyskoy sel'skokhoziaystvennoy palaty [Regarding the Establishment of the All-Russian Chamber of Agriculture]. *Ekonomist Rossii*. Vyp. 46. S. 1–3. [in Russian]

Borkovskiy, V. M., sost. 1891. *Otchet o deyatelnosti Poltavskogo sel'skokhoziaystvennogo obshchestva* [Report on the Activities of the Poltava Agricultural Society]. Poltava: Tipolito-gr. gubernskogo pravleniya. [in Russian]

Brunst, V., red. 1910. *Trudy oblastnogo syezda predstaviteley zemstv i sel'skikh khoziayev Yuga Rossii, 7–20 sentiabria 1910 goda* [Proceedings of the Regional Congress of Representatives of Zemstvos and Rural Owners of Southern Russia, September 7–20, 1910]. T. II. Yekaterinoslav: Tip. gazety «Yuzhnaya zaria». [in Russian]

Voronoy, F. 1894. Ob obyedenenii deystviy sel'skokhoziaystvennykh obshchestv i o privedenii ikh v svyaz s uchrezhdeniyami zemskimi i gosudarstvennymi, vedayushchimi interesy sel'skogo khoziaystva [About Associations of Actions of Agricultural Societies and About Bringing them in Communication with Institutions Zemsky and State, Leading Interests of Agriculture]. *Zemledeliye*. Vyp. 31. S. 488–489. [in Russian]

Voronoy, F. 1894. Ob obyedenenii deystviy sel'skokhoziaystvennykh obshchestv i o privedenii ikh v svyaz s uchrezhdeniyami zemskimi i gosudarstvennymi, vedayushchimi interesy sel'skogo khoziaystva [About Associations of Actions of Agricultural Societies and About Bringing them in Communication with Institutions Zemsky and State, Leading Interests of Agriculture]. *Zemledeliye*. Vyp. 32. S. 505–506. [in Russian]

Voronoy, F. 1894. Ob obyedenenii deystviy sel'skokhoziaystvennykh obshchestv i o privedenii ikh v svyaz s uchrezhdeniyami zemskimi i gosudarstvennymi, vedayushchimi interesy sel'skogo khoziaystva [About Associations of Actions of Agricultural Societies and About Bringing them in Communication with Institutions Zemsky and State, Leading Interests of Agriculture]. *Zemledeliye*. Vyp. 35. S. 552–553. [in Russian]

Gedimin, V. 1912. Otkrytiye Vserossiyskoy sel'skokhoziaystvennoy palaty [Opening of the All-Russian Chamber of Agriculture]. *Ekonomist Rossii*. Vyp. 51–52. S. 8–9. [in Russian]

Yevdokimov, A. A. 1910. Obyedeneniye torgovo-posrednicheskoy deyatelnosti sel'skokhoziaystvennykh obshchestv i kooperativnykh uchrezhdeniy Yuga Rossii [Association of Trade and Intermediary Activities of Agricultural Societies and Cooperative Institutions of the South of Russia]. *Trudy Oblastnogo syezda predstaviteley zemstv i sel'skikh khoziayev Yuga Rossii*. T. IV. Yekaterinoslav: Tip. torg. doma «Neyte i Miasoyedov». S. 975–984. [in Russian]

Yermanskiy, A. 1911. Krupnaya burzhuaziya do 1905 goda [The Big Bourgeoisie Until 1905]. *Obshchestvennoye dvizheniye v Rossii v nachale XX-go veka*. Kn. 2. T. 1. Ch. 2. Sankt-Peterburg: Tip. tovarishchestva «Obshchestvennaya polza». S. 313–348. [in Russian]

Zavalniuk, O. 2002. Zarozhennia i rozvytok silskohospodarskoi doslidnoi spravy na Kyivshchyni pid vplyvom sotsialno-ekonomichnykh ta politychnykh chynnykiv [The Origin and Development of the Agricultural Experimental Case in the Kyiv Region Under the Influence of Socio-Economic and Political Factors]. *Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit*. Vyp. 7. S. 75–82. [in Ukrainian]

Kolesnyk, V. 2007. *Podilske tovarystvo silskoho gospodarstva i silskohospodarskoi promyslovosti (1896–1918): istorychni narys* [Podolsk Society of Agriculture and Agricultural Industry (1896–1918): a Historical Sketch]. Vinnytsia: Rozvytok. [in Ukrainian]

Lurye, Ye. S. 1913. *Organizatsiya i organizatsii torgovo-promyshlennykh interesov v Rossii* [Organization and Organization of Business Interests in Russia]. Sankt-Peterburg: Izd. S-Peterb. politekhn. in-ta Imperatora Petra Velikogo. [in Russian]

Mikhalskiy, Ye. V., red. 1916. *Torgovo-promyshlenny mir Rossii* [Commercial and Industrial World of Russia]. Ch. 2. Petrograd: Sirius. [in Russian]

Reva, I. M. 1889. Gospodam chlenam Kiyevskogo selskokhoziaystvennogo obshchestva [For Lord Members of the Kiev Agricultural Society]. *Zemledeliye*. Vyp. 12. S. 165–167. [in Russian]

Reient, O. P. & Serdiuk, O. V. 2011. *Sil'ske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.)* [Agriculture of Ukraine and the World Food Market (1861–1914)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

Reient, O. P. & Serdiuk, O. V. 2018. *Torhovelnyi balans Ukrainy na pochatku XX st.* [Trade Balance of Ukraine at the Beginning of the Twentieth Century]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Rogatko, S. A. 2011. Pishcheobrabatyvayushcheye predprinimatelstvo v Rossii vo vtoroy polovine XIX — nachale XX v. [Food-Processing Entrepreneurship in Russia in the Second Half of the XIX — Early XX Centuries]. *Voprosy istorii*. Vyp. 2. S. 151–155. [in Russian]

Stepanskiy, A. D. 1982. *Obshchestvennyye organizatsii v Rossii na rubezhe XIX–XX vekov* [Public Organizations in Russia at the Turn of the XIXth — XXth Centuries]. Moskva: Tip. Glavarkhiva SSSR. [in Russian]

Totomiants, V. 1911. Voznikoveniye i razvitiye selskokhoziaystvennykh obshchestv v Rossii [The Emergence and Development of Agricultural Societies in Russia]. *Ekonomist Rossii*. Vyp. 32. S. 1–3. [in Russian]

Charnoluskiy, V. I., sost. 1912. *Spravochnaya knizhka o sobraniyakh, syezdakh, publichnykh lektsiyakh i narodnykh chteniyakh* [The Reference Book in Meetings, Conventions, Public Lectures and Popular Readings]. Sankt-Peterburg: Tip. B. M. Volfa. [in Russian]

Chuchupal, A. 1915. Ocherednyye nuzhdy selskogo khoziaystva i Vserossiyskaya selskokhoziaystvennaya palata [The Next Needs of Agriculture and the All-Russian Chamber of Agriculture]. *Vestnik Vserossiyskoy selskokhoziaystvennoy palaty*. Vyp. 10–11. S. 14–16. [in Russian]

Shandra, I. O. 2016. *Predstavyntski orhanizatsii burzhuzii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.): monohrafiya* [Organizations that Represent Ukrainian Provinces Bourgeoisie (1861–1919): Monograph]. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian]

Yuzhanin, 1913. Selskokhoziaystvennyye obshchestva na Yuge Rossii [Agricultural Societies in the south of Russia]. *Torgovo-promyshlenny Yug*. Vyp. 7. S. 38–42. [in Russian]